

АКСИНИЯ ДЖУРОВА (София)

УКРАСЕНИТЕ РЪКОПИСИ ОТ XIV В., ИЗЛЕЗЛИ ОТ ТЪРНОВО И ОКОЛНОСТИТЕ МУ

Въпросът за ръкописите, които отнасяме към Търново, се поставя и дискутира дълги години в науката, без все още окончателно да е решен. Началото е положено още в края на миналия век с изследванията на учени като П. Лавров, П. Сырку, К. Радченко, М. Попруженко, В. Щепкин, В. Ягич, Й. Иванов, Б. Цонев, М. Щепкина, по-късно в трудовете на К. Мирчев, П. Динеков, Ив. Дуйчев, Б. Ангелов и др.¹ Първият симпозиум, организиран в Търново през 1971 г., в редица от докладите също постави този въпрос, внасяйки някои нови положения от историко-литературна гледна точка и разширявайки рамките на тази група ръкописи, които свързваме с търновската книжовна дейност.²

¹ П. Лавров. Обзорение звуковых и формальных особенностей болгарского языка. М., 1892; Палеографическое обозрение кирилловского письма. ЭСФ, Петроград, 1914; П. Сырку. К истории исправлений книг в Болгарии в XIV в. I. Вып. I. Время и жизнь Патриарха Евтимия Търновского. СПб., 1898; Вып. II, Литургические труды Патриарха Евтимия Търновского. СПб., 1890; Очерки из истории литературных сношении Болгар и Сербов в XIV—XVIII в. СПб., 1901; К. Радченко. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898; М. Попруженко. Синодик царя Борила. — Български старини. VIII. С., 1928; В. Щепкин. Болгарский орнамент эпохи Йоана Александра — В: Сборник статей по славяноведению, посвященный проф. М. Дринову, его учениками и последователями. Харьков, 1908, с. 15—38; В. Ягич. Четыре критико-палеографические статьи. Приложение к отчету о присуждении Ломоносовской премии за 1883 г. СПб., 1884; Й. Иванов. Български старини от Македония. 1908, с. 369, II изд. 1931, с. 468—472, III изд. 1968, с. 575—601; М. Щепкина. Болгарская миниатюра XIV в. (Исследование псалтыри Томича). М., 1963; Б. Цонев. Классификация на българските книжовни паметници от най-старо време до края на XVI в. — Год. Соф. унив., Ист.-фил. науки, 1904—1905; Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека. I. С., 1910, с. 187 и сл.; К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1963, с. 30—32; П. Динеков. Съдбата на българската литература през XIII—XIV в. — В: История на българската литература. С., 1960, с. 99; Ив. Дуйчев. Търново като политически и духовен център през Средновековието. — В: Българско Средновековие. С., 1972 (Археология, VIII, 3, 1966, с. 1—9); Б. Ангелов. Извороведчески приноси (За един ръкопис от времето на Иван Александър). — В: Старобългарска литература. Материали и изследвания. I. С., 1971, с. 333—369.

² П. Динеков. Търновската книжовна школа в развитието на българската литература. — В: Търновска книжовна школа 1371—1971. Международен симпо-

В момента въпреки липсата на цялостно изследване по този въпрос е налице достатъчно литература, въз основа на която можем да отделим група ръкописи и преди Евтимий към Търново. Принципите, въз основа на които ръкописите се подбират и локализируют в Търново, са по линията на четири показателя: първо — въз основа на езика, второ — по палеографски белези, трето — по запазените бележки с името на ктитора или указващи мястото на създаването на ръкописа и четвърто — въз основа украсата на ръкописите. Засага като че ли най-добре са проучени ръкописите с приписки и особено тези от тях, пряко свързани с поръчките на Иван Александър (1331—1371).³ Разкошният им вид — множеството миниатюри и богато орнаментирани заставки и инициали — е предизвикал и тяхното отделно издаване.⁴ Първи опити за езикова и палеографска ха-

зиум Велико Търново, 11—14 октомври, 1971. С., 1974, с. 15—27; К. К у е в. Съдбата на Ловчанския сборник, писан преди 1331 г. — В: Търновска книжовна школа 1371—1971. С., 1974, с. 79—89; И. Р у с е к. Промени в лексиката на българския език и отношението на Патриарх Евтимий към тях. — В: Търновска книжовна школа 1371—1971. С., 1974, с. 179—197; Кл. И в а н о в а. Зографският сборник, пометник от края на XIV в. — ИИБЕ, XVIII, 1968; Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV в. Исихазмът и неговото проникване в България. — В: Старобългарска литература. Материали и изследвания. С., 1971, с. 209—243; Е. К о щ е в а. Александрийско — пограсимово — писмо в българските ръкописи от втората половина на XIV в. — В: Старобългарска литература. Материали и изследвания. С., 1971, с. 369—403.

³ R. S c h o l v i n. Einleitung in das Johann-Alexander Evangelium. — Archiv für Slavische Philologie, 7, 1884, 4, p. 1—57; А. Ч е р т к о в. О переводе Манашиной летописи на славянском языке по двум спискам Ватиканской и Патриаршеской библиотеки. М., 1842; К. К у е в. Судьба сборника Ивана Александра 1348 г. — ТОДРЛ, XXIV, Л., 1969, с. 117—121; А. А р х а н г е л ь с к и й. Болгарский „Песнивец“ 1337 г. Похвала и отрывок псалтирного текста. — Изв. ОРЯС, II, 1897, 3, с. 786—794; Б. Ф и л о в. Лондонското евангелие на цар Иван Александър и неговите миниатюри. — СпБАН, XXVIII, 1929, с. 1—32; Б. Ф и л о в. Старобългарската живопис през XIII—XIV в. — БИБ, III, 1930, I, с. 87 и сл.; В. F i l o v. Geschichte der altbulgarischen Kunst. Berlin — Leipzig, 1932; В. F i l o v. Die Miniaturen des Evangeliums: Ivan Alexanders in London. — Byzantion, IV, 1927—1928, p. 313—319; I v. D u i č e v. Medioevo byzantino-slavo. II. Saggi di storia letteraria. Roma, 1966, p. 7 sqq.; I v. D u i č e v. Le miniature bulgare medioevali, in „Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina“. Ravenna, 1968, p. 121; T. V e l m a n s. Le portrait dans l'art des Paléologues, Art et société à Byzance sous les Paléologues. — In: Actes du colloque organisé par l'association internationale des études byzantines à Venise en septembre, 1968, Venise, 1971, p. 91—149; H. B e l t i n g. Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft. Heidelberg, 1970, p. 99; R. S t i c h e l. Studien zum Verhältnis von Text und Bild spät- und nachbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen. Wien, 1971; Darstellungen des Trionfo della morte in der nachbyzantinischen Malerei. — Bizantino-slavica, XXII, 1971, 2, p. 296—317; Die Anfangminiaturen von Psalters des XIV Jhs. als Zeugnisse des byzantinischen Todesgeföhls. — In: XIV Congrès Int. des Etudes Byzantines. Bucuręsti, 1971, Résumés et communications, p. 65—66; Auberkanonische Elemente in Byzantinischen Illustrationen des Alten Testaments. Römische Quartalschrift für schriftliche Altertumskunde und Kirchengeschichte. Wien, 1974, p. 159—181; И в. Д у й ч е в. К изучению миниатюр Манашиевой летописи. — В: Сборник в чест В. Н. Лазарева Византия; Южни славяни и Древняя Русь, Западная Европа. М., 1973, с. 272—281; А. Д ж у р о в а. За някои особености на илюстрациите в Томичовия псалтир. — В: Търновска книжовна школа 1371—1971. С., 1974, с. 406—428; Томичовият псалтир — съотношение между текст, илюстрация и тълкувание. — В: Мироглед, метод и стил в изкуството. Сборник от научни изследвания и съобщения в чест на чл. кор. Александър Обретенов. С., 1975, с. 265—289; Мястото на Томичовия псалтир сред украсените с миниатюри български ръкописи от XIV в. — Изкуство, XXIII, 1973, 9—10, с. 20—28; Томичовият псалтир. — Векове, 1975, 6, с. 5—15.

⁴ Б. Ф и л о в. Миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека. С., 1927; Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александър.

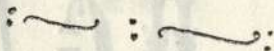
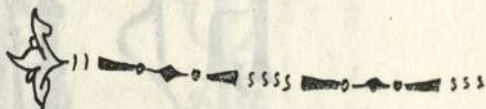
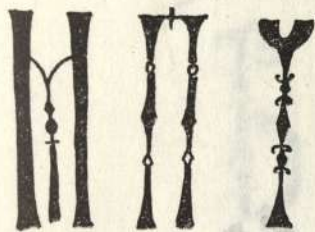
Обр. 1. Инициали от слова на Йоан Златоуст, XIV в. Рилски манастир, 4/7 (1—6); от Празничен миней от нач. на XIV в. БАН, № 23 (7—18) от Тактикон на Никон Черногорец, XIV в. Рилски манастир 1/16 (20—28)

Обр. 2. Инициали от слова на Йоан Схоластик, XIV в.
 НБКМ, № 675 (1—5) и от Слечански сборник, XIV в.
 НБКМ, № 1045 (6—10)

Обр. 3. Инициали от Евтимиев служебник,
 края на XIV в. НБКМ, № 231

Обр. 4. Инициали и украси от слова на Григорий Богослов, XIV в. НБКМ, № 674

рактеристика са направени от Беню Цонев, който въвежда определението „търновски монашески сборници“⁵. В неговите изследвания за първи път се отделя и група ръкописи, писани с т. нар. „попгерасимово“, или „александрийско писмо“, характеризиращи предимно дейността на Търновската литературна и книжовна школа в представителните откъм съдържанието паметници от Евтимиевата епоха.⁶ Интерес в тази област представляват публикациите и дисертационният труд на Елена Коцева, поставящ си

С., 1934; И в. Д у й ч е в. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1962; Летописата на Константин Манаси. Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарския препис. С., 1963; М. Щ е п к и н а. Болгарская миниатюра XIV в. М., 1963; А. Д ж у р о в а. Миниатюрите на Томичовия псалтир (под печат).

⁵ Б. Ц о н е в. Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека. II. С., 1923, № 672, 673.

⁶ А. F r a n t z. Byzantine illuminated ornament — The art bulletin. An illustrated quarterly, XVI, March, 1934, I, p. 43—76, pl. I—XXIV.

за цел да даде палеографска характеристика на източнобългарските търновски ръкописи.⁷

По отношение на украсата отново трябва да отбележим сравнително обстойното разглеждане на такива представителни ръкописи, свързани

Обр. 5. Инициали от Панегирик,
XIV в. НБКМ, № 1036

с Търново и околностите му, като Манасиевата летопис — 1344—1345 г., Лондонското евангелие — 1356 г. и Томичовия псалтир около 1360 г. и твърде беглото отминаване на останалите ръкописи с определението „Търновска линия в украсата“, характеризираща се с обедняване и скромност.⁸ Един преглед на ръкописите от т. нар. „монашески търновски кръг“, включвайки тук и тези, писани с „александрийско“, „попгерасимово писмо“, тъй като по съдържание, правопис и език тези две групи се свързват с Търново, дава възможност да се направи по-пълна характеристика на групата ръкописи, да се проследи предпочитаният стил, проявил се в украсата, да се проследи балансът между отделните елементи, които отнасяме към украсата на ръкописното тяло, и се набележат причините, поради които едни елементи отмират и се появяват други.

Характеристиката, която тази група ръкописи получава от украсата, вероятно е правена в сравнение с трите богато илюстрирани кодекса с текстови миниатюри — Манасиевата летопис, Лондонското евангелие и Томичовия псалтир, първите два от които обаче излизат извън характер-

⁷ Е. Коцева. Към палеографската характеристика на източнобългарските (търновски) ръкописи от XIII—XIV в. С., 1976, Дисертация.

⁸ Б. Цонев. Опис на ръкописите..., I, с. 191.

ните за епохата тенденции на Византия и славянските страни.⁹ Ръкописите от този период обикновено включват ограничено количество миниатюри, поместени в началото на ръкописа или към отделните евангелия. Изключенията, които тук се наблюдават, са малобройни, към тях се от-

Обр. 6. Инициали от Псалтир, XIV в.
НБКМ, № 3

насят и трите български кодекса с текстови илюстрации, създадени в един кратък период от 15 години.¹⁰ На тази група ръкописи не се спирам в настоящото съобщение, те са били вече предмет на отделно изследване.¹¹ В случая си позволявам да спомена за тези три богато илюстрирани кодекса не толкова с оглед на съпоставката им с т. нар. „неофициална монашеска литература“, а по-скоро като сравнителен материал по линията на общите тенденции, които носят цялата книжнина и изкуството на този период. А именно, от една страна — това е подчертаният интерес и връща-

⁹ V. Lazarev. *Storia della pittura bizantina*. Torino, 1967, p. 278; H. Buschta E. *An unknown Byzantine manuscript of the 13th century, in the Connoisseur*, April, p. 214 sqq.; H. Belting. *Das illuminierte Buch*, p. 9, 37, 53; А. Джурова. *Томичовият псалтир — съотношение между текст, с. 285—288.*

¹⁰ H. Belting. *Das illuminierte...*, p. 19.

¹¹ А. Джурова. „Традиционализъм“ лицевых рукописей XIV в. (О рукописях возникших во время царствования Ивана Александра — 1331 — 1371). *Славянские культуры и Балканы*. 1, IX—XVII в. С., 1978, с. 301—314.

не към традициите на Комнините и Първата българска държава, и, от друга — проявилите се в тях общи тенденции за превръщане на книгата в частен молитвеник — непрестолно евангелие или за монашеската кнлия.¹² Тук бих искала да отбележа, че делението на официални и неофици-

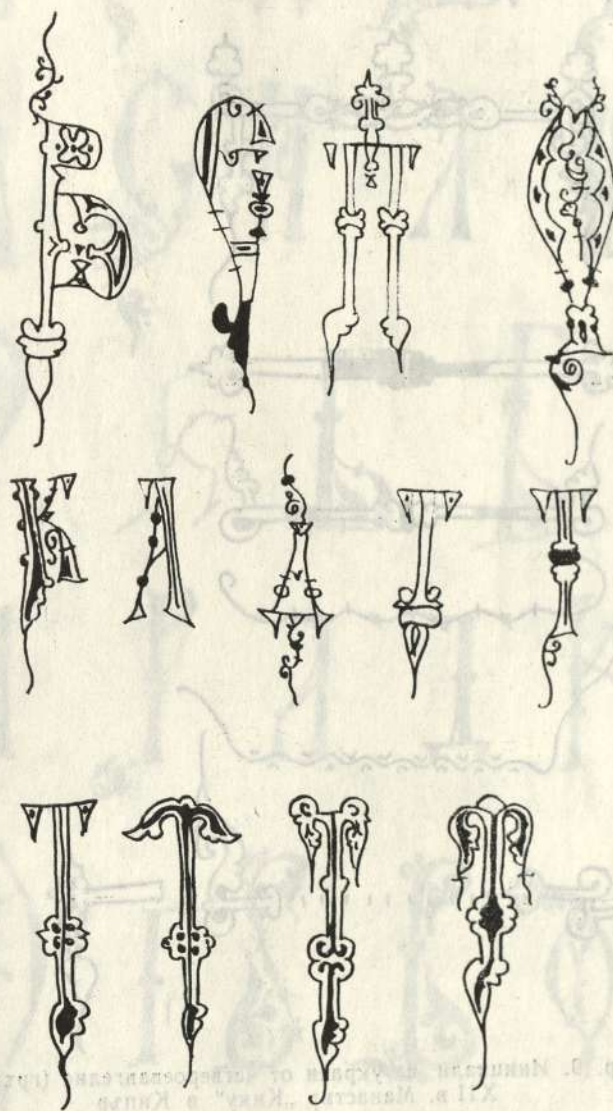
Обр. 7. Инициали от Пролог, XIV в.
БАН, № 73

циални ръкописи, съществуващо в науката, е извършено по чисто-формален белег — по ктиторство (поръчител) и по място на възникване, без да се засяга съдържанието на ръкописа.

Ръкописите, които в случая разглеждаме, се отнасят към т. нар. монашеска книжнина — помагало на монаха-исихаст, в която основно място заемат мистико-религиозните, философско-аскетичните, църковно-догматичните и преводните съчинения, свързани с организацията и устрой-

¹² A. Djurova. Sur l'étude des livres manuscrits enluminés dans la société byzantine de la fin de l'Empire. — Byzantinobulgarica, V, p. 329—339.

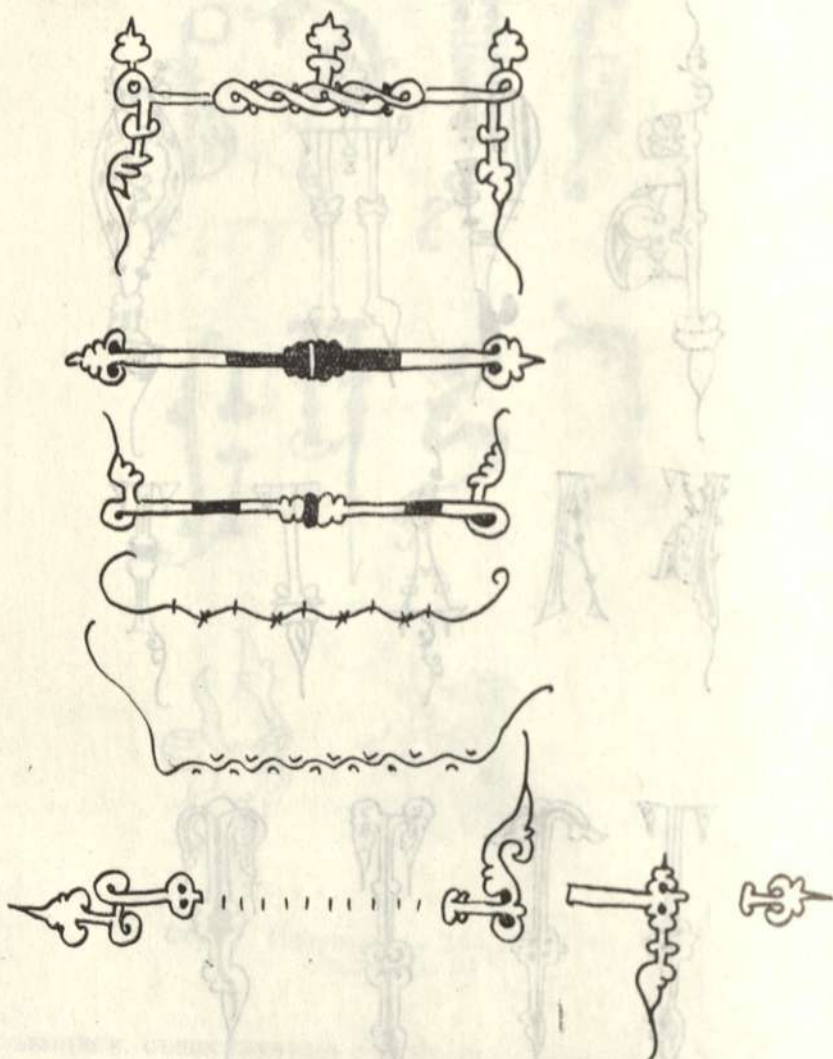
ството на светската власт. Тук попадат и някои от „изправените“ преводи на задължителната богослужерна литература — псалтир, служебник, евангелие, синодик. По вида на писмото това са ръкописи, писани предимно с полууставно, с тенденции за бързопис писмо, отговарящо на ниския

Обр. 8. Инициали от четроевангелие (гръцко), XII в. Манастир „Кику“ в Кипър

устав. В случая сме привлекли около петдесет ръкописа с украса, които засега се свързват определено с дейността на Търновската книжовна школа. Между тях са: от Народната библиотека „Кирил и Методий“ (НБКМ) — Евтимиев служебник № 231, Борилевият синодик № 289,

Инициали и украси от четвороевангелие (гръцко),
 XII в. Манастир „Кику“ в Кипър

Обр. 9. Инициали и украси от четвороевангелие (гръцко),
 XII в. Манастир „Кику“ в Кипър

Лесновският паренезис № 297, Словата на Йоан Схоластик № 675, Словата на Григорий Богослов № 674, Търновски монашески сборници № 672 и 673, Апостол № 94, Псалтир № 3; от Българската академия на науките (БАН) — Ряпов сборник № 80, Псалтир № 2, т. нар. „Песнивец“ на Иван Александър от 1337 г., Пролог № 73, Празничен миней № 23, Дамянов пролог № 74, Монашески сборник № 79; от библиотеката при Рилския

Обр. 10. Инициали от Паренезис на Ефрем Сирин, втора половина на XIV в. Рилски манастир 3/7

манастир (РМ) — Рилска лествица 3/10, Словата на Максим Изповедник 3/13, Словата на Йоан Златоуст 4/7, Тактиконът на Никон Черногорец 1/16; от Народната библиотека в Белград (НББ) — Лествицата на Йоан Схоластик Рс 416; от Патриаршеската библиотека в Белград (ПББ) —

Сборник с различни слова № 163; от Църковния музей в Белград (ЦМБ) — Никоновите пандекти № 48, Служебник № 43, от Югословенската академия на науките в Загреб (ЮАЗУ) — Български псалтир III а 49; от библиотеката при манастира в Дечани (Деч.) — Йоанова лествица от 1339 г.;

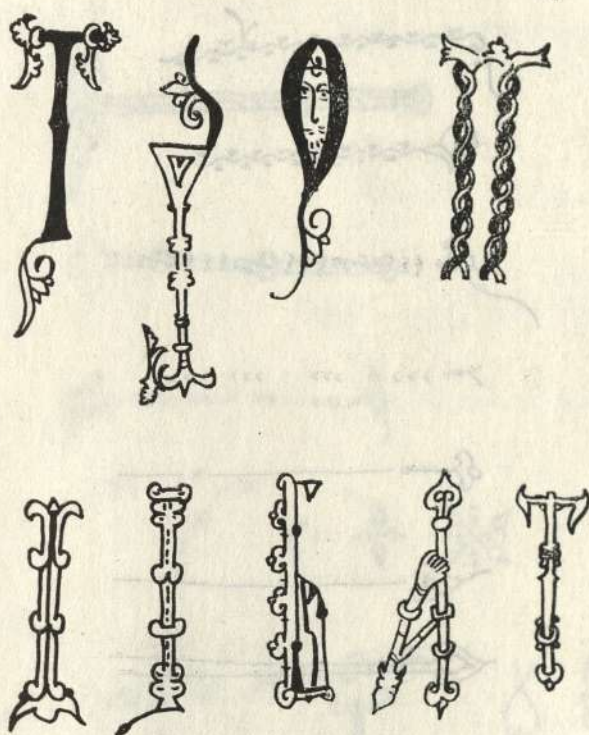

Обр. 11. Инициали от псалтир, XIV в. ЮАЗУ, III а 49 (Миханичов 37), (1—8) и от апостол, XIV в. НБКМ, № 94 (9—21)

Обр. 12. Инициали от Йоанова лествица, XIV в. Дечани № 71 (1—4) и от Търновски сборник, XIV в. НБКМ, № 673 (5—12)

от библиотеката при Зографския манастир (З. м.) — Апостолът на Лалое от 1359 г. № 320, Псаломник № 16, Миней за месец януари № 21, Зографски сборник № 103; от библиотеката при Хилендарския манастир (Х. м.) — Тертеровото евангелие от 1322 г.; от Държавната библиотека „В. И. Ленин“ в Москва (ГБЛ) — Лествица № I, ф. 98, Лествицата на Киприан, ф. 173 МДА 182; от Държавен исторически музей в Москва (ГИМ) — Манасиева хроника (I препис) Симонов. 38; от Държавната библиотека „Салтиков-Щедрин“ в Ленинград (ГБЛ) — Пролог от 1338 г. (Погод. 58), Синаитови слова № 275, Тактиконът на Никон Черногорец (Погод. 33), Лаврентиев сборник от 1349 г. (ГПБ), Фп. I. 376; от Библиотеката при Академията на науките при СССР (БАН СССР) — Ловчански сборник от

1330--1331 г. 13. 3. 17, Словата на Василий Велики № 159; от Библиотеката към Виенската академия на науките — Словата на Йоан Схоластик № 5; от Румънската академия на науките (РАН) — Германовия сборник № 1 и др.

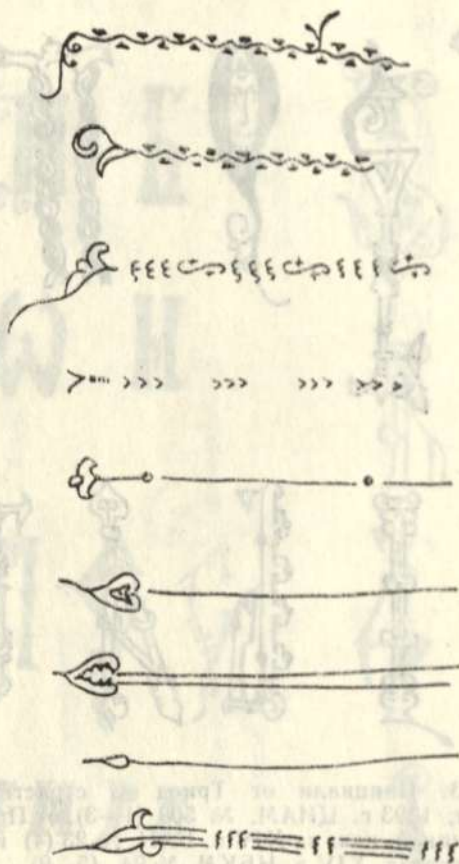

Обр. 13. Инициали от Триод за страстната седмица, 1393 г. ЦИАМ, № 508 (1—3), от Празничен минея, нач. на XIV в. БАН, № 23 (4) и от апостол, XIV в. НБКМ, № 94 (5—9)

По отношение на украсата тези ръкописи продължават традициите на т. нар. „византийски стил“, най-ранни елементи на който откриваме още в ръкописите от VI в. и който достига своя разцвет и окончателно оформяне в ръкописите от XI—XII в.¹³ Той съдържа в себе си следните основни мотиви — геометричен, плетеничен с елементи на арабеска (под влияние на коптския, келтския и арабския орнамент), вегетативен и кръгъл мотив със сасанидска палмета. Византийският стил се характеризира

¹³ А. Франц. Byzantine illuminated ornament, p. I—XXIV; S. der Nersessian. Manuscripts arméniens illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècle. Paris, 1937; В. Мавродинова. За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа. — В: Преслав. С., 1968, с. 91—92; Г. Вздорнов. Неовизантийски орнамент в южнославянских и русских книгах до начала XV в. — ВВ, 34, 1973, с. 214—243; Т. Протасьева. Византийски орнамент. — В: Древнорусское искусство (Рукописная книга). М., 1974, с. 205—214; М. Харисиадис. Раскошны византийски стил у орнаментици южнословенских рукописа из XIV и XV в. — В: Моравска школа и њено доба. Београд, 1973, с. 211—227.

със строга очертаност на заставките и инициалите.¹⁴ В разкошните византийски ръкописи, свързани със столничните скриптории, геометричните и растителните мотиви са изпълнени в няколко цвята и на златна основа, което дава основание да се направи паралел с емайловата техника, а в

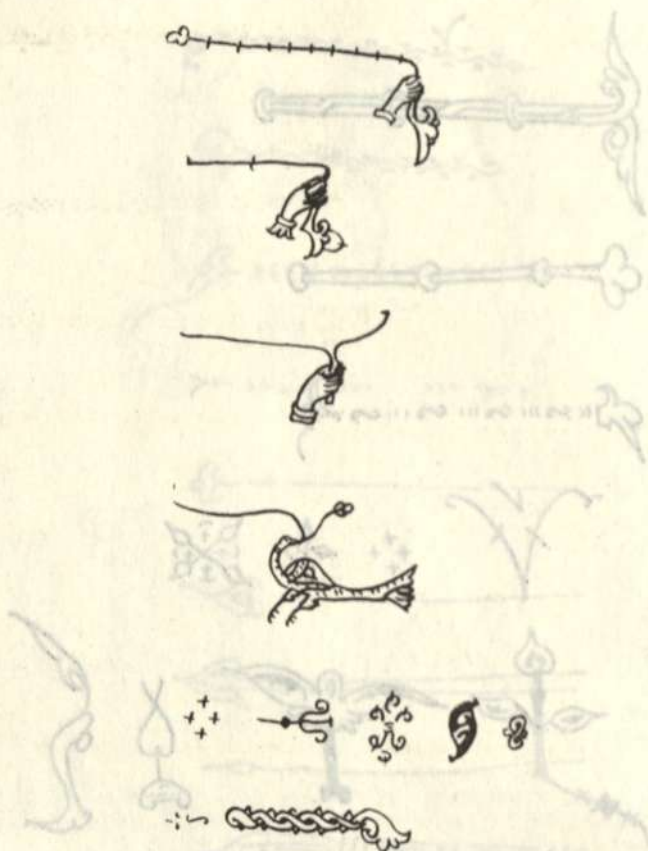

Обр. 14. Украси от апостол, XIV в.
НБКМ, № 94

по-скромните по украса ръкописи обикновено преобладават киноварът, синият и жълтият цвят. Основен елемент в растителните мотиви е разцъфналата палмета — крин и трилистник, представени профилно или анфасно, както и коленчатото стъбло с трилистни или остролистни листа, извиващи се в арабеска. Тези елементи чрез различните начини на стилизиране дават редица варианти на т. нар. още „цветъчен стил“, който за разлика от останалите стилове, проявили се в украсата на ръкописната книга през различните периоди, съществува в продължение на няколко века непрекъснато.

¹⁴ A. Frantz. Op. cit., p. 69; Chr. Paschou. Les peintures dans une tétraévangile de la bibliothèque Nationale de Paris: le grec 115 (Xe siècle), Cahiers Archéologiques, Fin de l'antiquité et moyen âge XXII, Paris, 1972, p. 61—86.

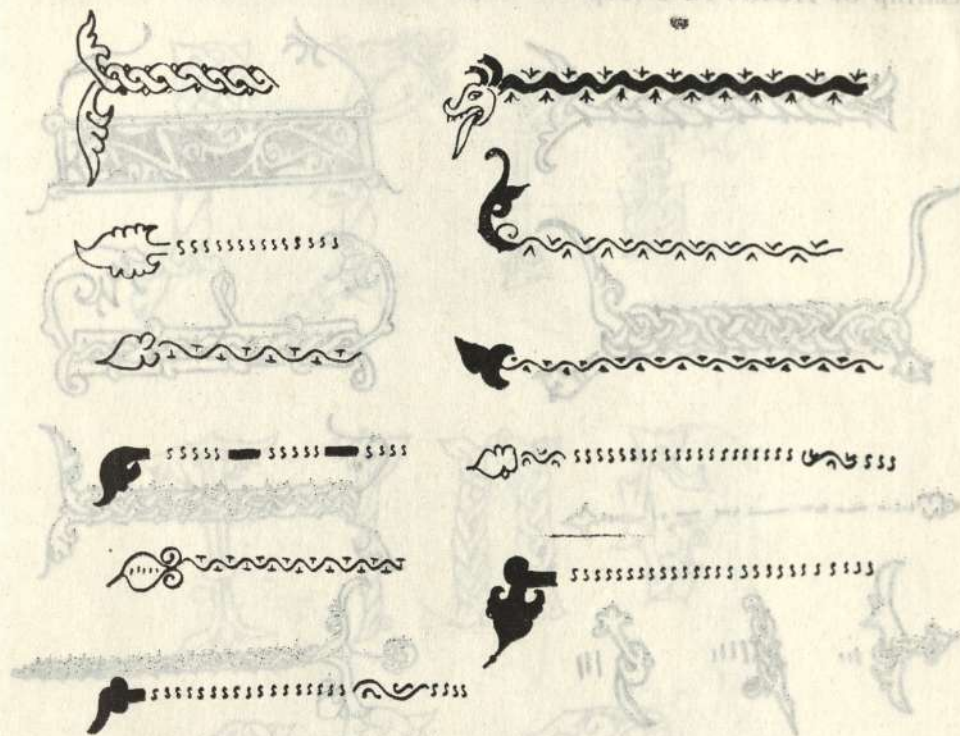
чета, развити във вид на арабеска или ластари, завършват края на буквата и се разстилат плоскостно върху листа. По този начин в заставките и инициалите преобладава плътната линия, на места обогатена от растителен или плетеничен мотив (обр. 1—3).

Обр. 16. Украси от Триод за страстната седмица, 1393 г. ЦИАМ, № 508

По-голяма част от ръкописите, писани с александрийско, „попгерасимово“ писмо, предлага едно сравнително по-богато разработване на конструкцията на инициала (Словата на Григорий Богослов № 674, НБКМ; Панегирик № 1036, НБКМ; Псалтир № 3, НБКМ; Евтимиев служебник № 289, НБКМ; Пролог № 73, БАН и др. (обр. 4—7, 10). Инициалите в тях, поместени встрани на текстовата колонка и сравнително големи по размер в сравнение с основния шрифт, са усложнени по конфигурация благодарение на растителните мотиви, точките и запетаите, обилно използвани в украсата му. Тук можем да прибавим и няколко ръкописа от Зограф — Апостолът на Лалое от 1359 г., Псаломник № 16, Миней за месец януари № 21 и един фрагмент от евангелие № 1 от ръкопис № 230, с елементи на попгерасимово писмо, които в своите инициали и заставки предлагат именно този обогатен вариант на основните компоненти в книжното

тяло. Подобни тенденции през този период се наблюдават и във византийските ръкописи (например показателни са в случая няколко ръкописа от библиотеката на архиепископ Макариус в Никозия, Кипър — гръцкият препис на Хрониката на Константин Манаси № 10, словата на Теофилакт

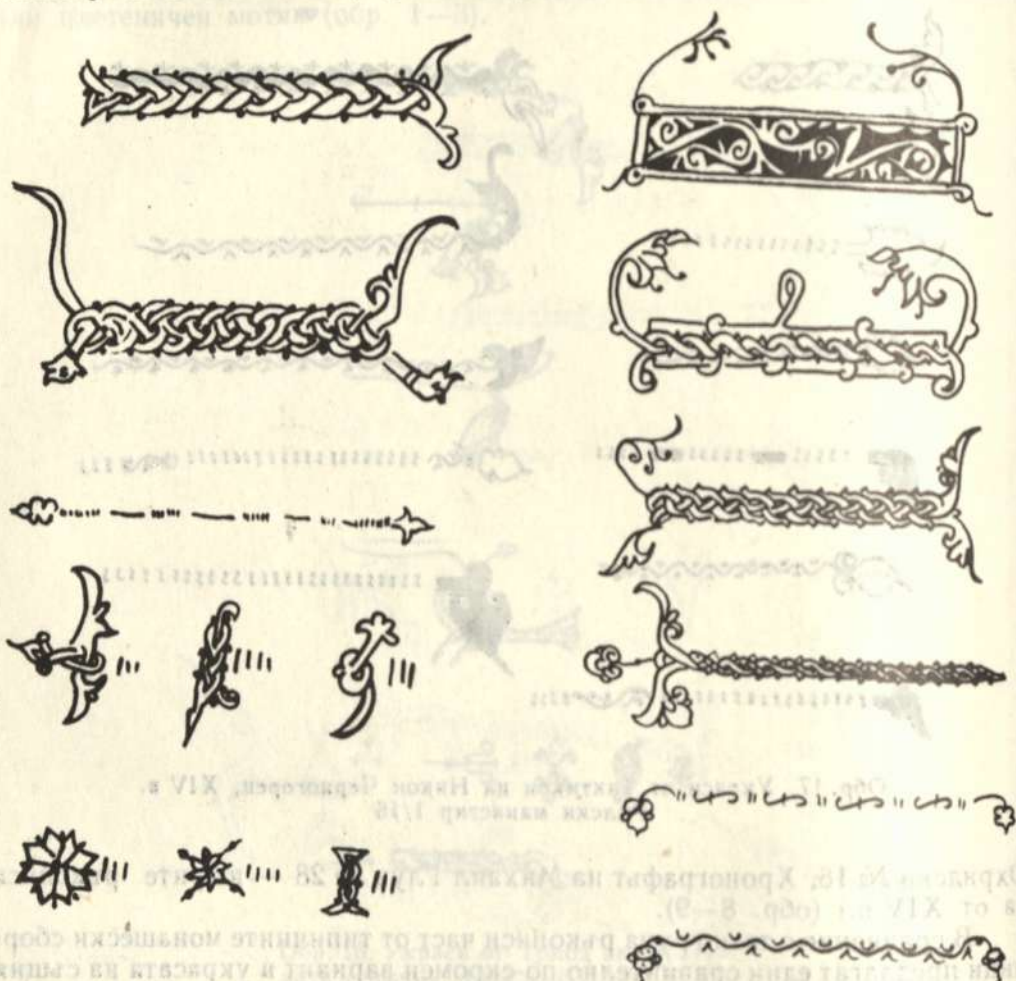

Обр. 17. Украси от Тактикон на Никон Черногорец, XIV в.
Рилски манастир 1/16

Охридски № 18, Хронографът на Михаил Глук № 28 — и трите ръкописа са от XIV в.) (обр. 8—9).

В сравнение с тази група ръкописи част от типичните монашески сборници предлагат един сравнително по-скромен вариант в украсата на същия този византийски цветъчен стил. Отделните глави в ръкописите са разграничени от основния текст с черта или слабо орнаментирани заглавки, както и посредством изписването на заглавието с киновар. Главните букви, извадени встрани на полето, по мащаб не се отделят значително от основния размер на шрифта. Те са и сравнително малко обогатени с растителни и плетенични мотиви. В тази група ръкописи са разработени повече тези допълнителни елементи, които улесняват четеща, а именно маргиналните указания, графическото отделяне с друго писмо на думите, което цели по-лесно да ориентира читателя в текста. По този начин почти независимо от отсъствието на множество заставки и инициали в тези ръкописи украсата е развита повече по линия на нейната функционалност с оглед четенето на текста отделно (обр. 11—19). Някои от ръкописите, които отнасяме към разглежданата група, предлагат и различни варианти на плетенични инициали с елементи на отмираща тератология: Миней

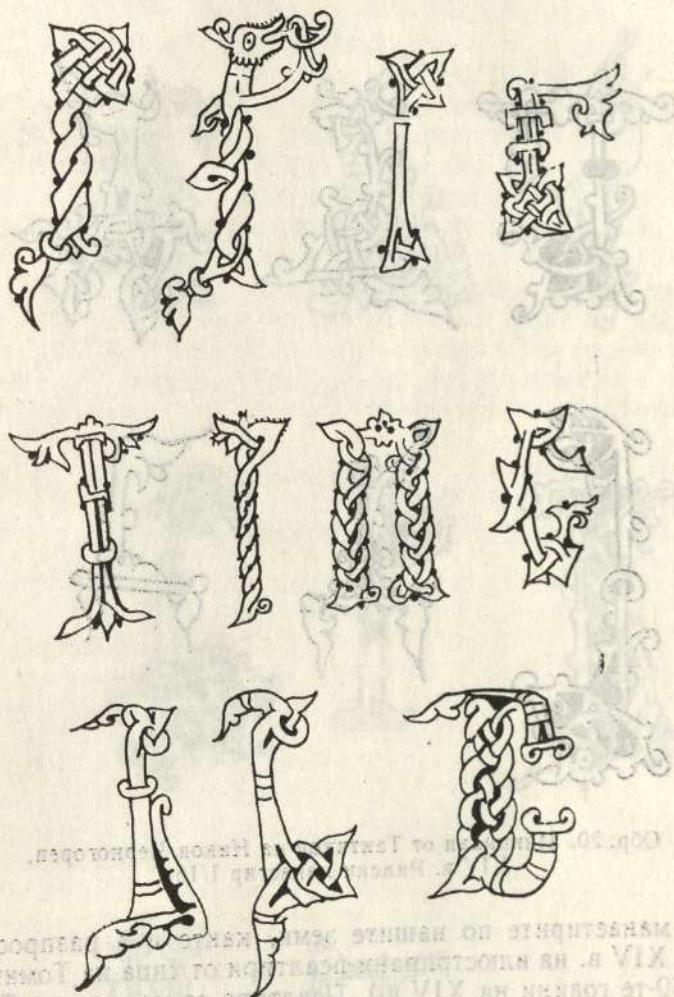
за месец януари — БАН № 19, Словата на Ефрем Сирин — Деч. № 17, Триод за страстната седмица от 1393 г. — ЦИАМ № 508, особено Типиконът на Никон Черногорец — РМ I/16, Рилска лествица — РМ 3/II и Псалтир от НБКМ № 3 (обр. 19—21).

Обр. 18. Украси от Миней за месец януари, нач. на XIV в. БАН, № 19 и от Триод за страстната седмица, 1393 г. ЦИАМ, № 508

Следователно разглежданите ръкописи в инициалите и заставките предлагат елементите на тези основни стилове, които през XIII—XIV в. се появяват, развиват и намират различно приложение в ръкописната книга. В общи линии те разкриват и сравнително стриктно копиране на византийските образци от XI в., както и ръкописите от Първата българска държава, което поставя и въпроса за влиянието на някои глаголическо-кирилски образци. Това се проявява както в организирането на отделната страница, така и в изграждането на целия книжен организъм. Текстовата колонка рядко излиза извън рамките, които ѝ очертава заставката, ако има такава, разбира се, тъй като големи заставки се употре-

бяват изключително в началото на ръкописа или за разграничаване на отделните глави, и то невинаги. По-често се срещат малките заставки вътре в текста, които са изключително функционални. Инициалите се връзват наполовина в текстовата колонка или се поместват в страничното поле.

Обр. 19. Инициали от Минея за месец януари, нач. на XIV в. БАН, № 19 (1—4) и от слова на Ефрем Сирий, XIV в. Манастир Дечани № 17 (5—11)

Показалките и концевките, рядко използваното везано писмо са изпълнени с различни от основния текст мастила.

Независимо от връщането към традицията на Първата българска държава и Комниновото изкуство с тенденцията за бързопис, проявила се в тях, наблюдаваме и подчертан стремеж за превръщане на украсата изключително в служебна. Този процес обаче едва ли трябва да се пренебрегва

и да се определя като обедняване и опростяване на орнаментиката. Той крие в себе си характерни за епохата елементи, в значителна степен свързани с влиянието на исихазма.¹⁵ Продукт на това влияние е и проявеният се именно в този период процес за превръщане на книгата в частен молитвеник, демонстриран в монашеската книжнина, свързана с атонското мо-

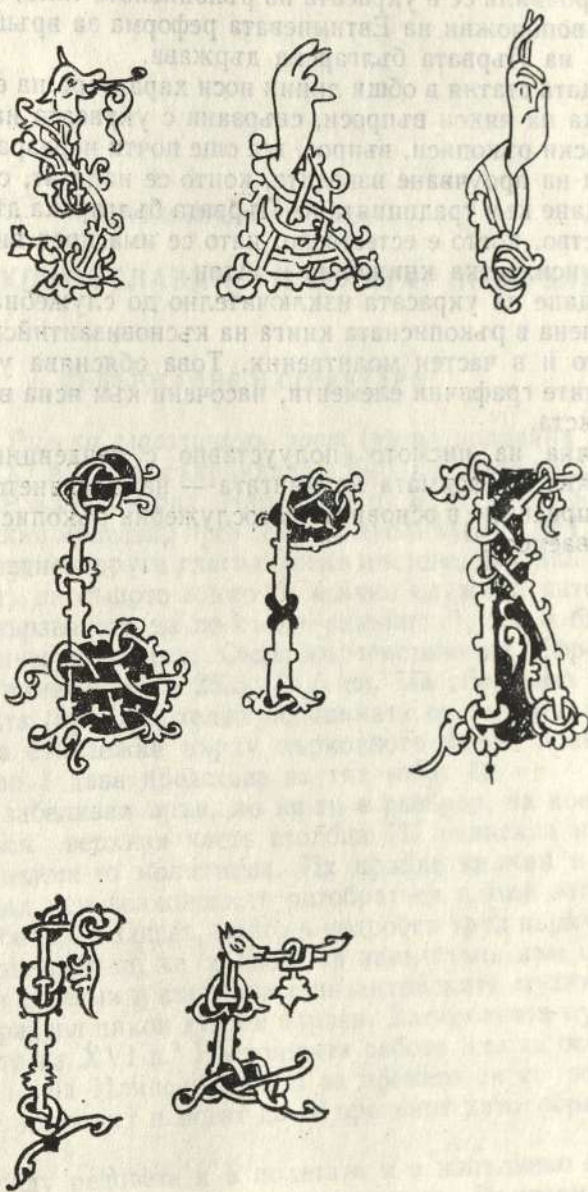
Обр. 20. Инициали от Тактикон на Никон Черногорец, XIV в. Рилски манастир 1/16

нашество и манастирите по нашите земи, както и в разпространението именно през XIV в. на илюстрирани псалтири от типа на Томичовия псалтир (около 60-те години на XIV в.), Псалтира от манастира Дионисий на Атон № 65 от 1313 г. и на Мюнхенския сръбски псалтир от края на XIV в.¹⁶ Миграцията на идеи в този период е много по-силно изявена. Така например манастирите по нашите земи в XIV в. са по-скоро балкански, отколкото национални братства. Сведенията за движението на монасите в случая, съдържащи се в житията на Теодосий Търновски и Ромил Видински, са убедителни. Тези процеси разкриват и определения интерес към книгата

¹⁵ Кл. Иванова. Някои моменти... с. 209—243.

¹⁶ Н. Belting. Das illuminiert, p. 6—10, 39—40; R. Stichel. Studien zum Verhältnis, p. 79.

като обществен продукт с комплекса от духовно-естетически стойности, които тя носи. Монашеската литература разкрива също и състоянието на езика и писмото, както и взаимоотношенията на атонските и нашите манастири. Известен в рамките на византийската религиозна общност още от първите векове на приемането на християнството, исихазмът прониква

Обр. 21. Инициали от Рилска лествица, XIV в. Рилски манастир 3/11 (1—3), от псалтир, втора половина на XIV в. БГЛ, Москва, ф. 270 II, Собр. Севастьянова, № 5 (М. 1434) — (4—6) и от псалтир, XIV в. НБКМ, № 3 (7—8)

в България едва в края на XIII и началото на XIV в. Това обяснява връщането на тази книжнина именно към старите подложки и по-конкретно към византийските и славянските ръкописи от XI в. едновременно с проявата и на редица нови елементи: реформите, засегнали езика, обогатяването на жанровете, функционалното прилагане на украсата. В същност процесите, проявили се в украсата на ръкописното тяло, в значителна степен са противоположни на Евтимиевата реформа за връщане към литературния език на Първата българска държава.

Настоящата статия в общи линии носи характера на една първоначална постановка на някои въпроси, свързани с украсата на източнобългарските търновски ръкописи, въпрос, все още почти неразработен в науката. На този етап на проучване изводите, които се налагат, са следните:

1. Връщане към традицията на Първата българска държава и Комниновото изкуство, което е естествено, като се има пред вид първоизточникът на тази исихастка книжнина — Атон.

2. Свеждане на украсата изключително до служебна с оглед промяната, извършена в ръкописната книга на късновизантийското общество — превръщането ѝ в частен молитвеник. Това обяснява увеличаването на второстепенните графични елементи, насочени към ясна вътрешна организация на текста.

3. Промяна на писмото (полууставно с тенденции за бързопис).

4. Промяна на формата на книгата — намаляването ѝ и прилагане на украсата предимно в основните богослужебни ръкописи с оглед на тяхната използваемост.¹⁷

МИНИАТУРА И ОРНАМЕНТ, ИЗД. СЕПТЕМВРИ (ПОД ПЕЧАТ); А. ДЖУРОВА. Le manuscrit pendant le deuxième royaume bulgare (1185—1396), Etudes de l'ornement, Thessalonique, 1877, p. 36—99; А. ДЖУРОВА. L'ornement et la miniature dans les manuscrits bulgares du Xe en XIIe siècle. — Byzantion, XLIX, Bruxelles, 1979, p. 110—132, pl. I—XI.

¹⁷ А. Д ж у р о в а. Хиляда години българска ръкописна книга X—XVIII в., Миниатюра и орнамент, изд. Септември (под печат); А. Д ж у р о в а. Le manuscrit pendant le deuxième royaume bulgare (1185—1396), Etudes de l'ornement, Thessalonique, 1877, p. 36—99; А. Д ж у р о в а. L'ornement et la miniature dans les manuscrits bulgares du Xe en XIIe siècle. — Byzantion, XLIX, Bruxelles, 1979, p. 110—132, pl. I—XI.